

І.С. Тарнавський

Донецький національний університет, Україна

РЕЙХСМІНІСТЕРСТВО ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ПІДПОРЯДКОВАНІ ЙОМУ МІСЦЕВІ ОРГАНИ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ, СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (1941 – 1945 рр.)

Стаття присвячена історії створення імперського міністерства окупованих східних територій та підпорядкованих йому місцевих органів. Аналізується їхня структура, функції та завдання, які перед ними ставилися. Описується діяльність цих установ та проблеми взаємодії місцевих та центральних органів східного міністерства.

Ключові слова: Друга світова війна, рейхсміністерство, рейхскомісаріат, Третій рейх.

У буремні роки Другої світової війни вся територія сучасної України була окупована нацистською Німеччиною та її союзниками. Більша частина її території опинилася у зоні дії німецької цивільної адміністрації і входила до складу рейхскомісаріату «Україна». Це штучне утворення у своїй діяльності підпорядковувалося Імперському міністерству окупованих східних територій, яке повинно було визначати усю «східну політику». Саме проблемі створення Східного міністерства (нім. *Ostministerium*), його структурі та функціонуванню підпорядкованих йому місцевих органів і присвячена дана стаття.

У свій час радянська історіографія цю проблему фактично обходила своєю увагою, робився лише акцент на злочинах, скоєних окупаційною владою на території України, та на боротьбі радянських людей із загарбниками. Нині це питання викликає інтерес в українських істориків. У своїх дослідженнях торкалися цієї проблеми П.В. Рекотов, Н.Г. Кошеварова, О.М. Гончаренко, О.Є. Лисенко [1-3] та інші. Втім, діяльність Східного міністерства та його місцевих органів не стала предметом самостійного дослідження. Тому є сенс присвятити цій проблемі окрему наукову розвідку.

Вперше питання про організацію окупаційних органів влади на зайнятих східних територіях постало ще до початку німецько-радянської війни. Так, 2 квітня 1941 р., коли повним ходом йшла підготовка нападу Німеччини на Радянський Союз, між А. Гітлером та рейхсляйтером Альфредом Розенбергом відбулася бесіда, під час якої Гітлер доручив йому приступити до розробки необхідних директив із проведення окупаційної політики на сході. Через п'ять днів після цього фюрер доручив Розенбергу створити і очолити центральне політичне бюро з проведення цієї роботи (нім. «*zentrales politisches Büro für die Ostarbeit*»).

20 квітня 1941 р. Гітлер призначив Розенберга своїм «безпосереднім уповноваженим з централізованого вирішення питань східноєвропейського простору». Перед Розенбергом було поставлене завдання – підготувати план розчленування СРСР і проект створення місцевих органів управління на запланованих до захоплення територіях Радянського Союзу. Цей план був представлений в доповіді Розенберга 9 травня 1941 р. й прийнятий з низкою правок [4, с. 332].

20 червня 1941 р., за два дні до нападу на СРСР, А. Розенберг виступив перед своїми підлеглими з промовою «Про політичні цілі Німеччини в майбутній війні проти Радянського Союзу і планах його розчленування». У ній він заявляв, що замість посади уповноваженого, можливо, буде створено установу з певними правами і державними завданнями. Також було заявлено, що вирішеними можна вважати такі питання: «1) повноваження здійснювати на Сході правопорядок надане мені; 2) питання підлеглості чотирьох рейхскомісарів, які отримують вказівки лише від мене; 3) усе керівництво областю здійснюється рейхскомісаром» [5].

Проте з перших днів війни вся повнота адміністративної влади на окупованих східних територіях стала належати командуванню збройних сил Німеччини. А. Гітлер своїм наказом про призначення командувачів збройних сил у новозайнятих східних областях від 25 червня 1941 р. надав командуванню вермахту відповідні повноваження. Він зазначив, що військові права і повноваження в східних областях належать командувачеві військ [6]. Далі у документі говорилося: «У новозайнятих східних областях командувачі збройних сил... виконують обов'язки військового начальника і територіального (місцевого) повноваженого розпорядника... Вони підпорядковані шефові верховного командування збройних сил і отримують від нього вказівки, згідно з моїми директивами» [7].

Далі наказ визначав обов'язки військових командирів на окупованих східних землях: «До обов'язків командувачів збройних сил входить внутрішня військова охорона області та протидія раптовій загрозі ззовні. Вони підтримують рейхскомісарів в їх завданнях – політичних і в справі управління, і представляють їм вимоги збройних сил, особливо відносно використання країни для постачання діючої армії».

Цей документ поширював дію військового командування і на зону, підпорядковану цивільній адміністрації. Зокрема вказувалося: «Вимоги збройних сил в цивільній області проводяться в дію рейхскомісарами. У разі небезпеки уповільнення [виконання цих вимог – автор] командувачі збройними силами мають право, в цивільному секторі також, розпорядитися заходами, які необхідні для проведення військових завдань. Командувачі збройних сил можуть це право тимчасово покласти на місцевих командувачів. Дані на підставі цих повноважень, вказівки військових установ мають перевагу перед усіма іншими розпорядженнями» [7].

Отже, щойно окуповані території України опинилися в зоні військового управління і підпорядковувалися, за винятком питань економічної експлуатації, Верховному командуванню сухопутних сил Третього рейху (ОКХ). На чолі військової адміністрації стояв генеральний квартирмейстер сухопутних військ вермахту.

Тут слід нагадати, що ще на етапі розробки плану «Барбаросса» керівництво Німеччини вирішило відмовитись від створення на Сході єдиної системи окупаційної адміністрації. Згодом до проекту директиви були внесені зміни, які передбачали функціонування цивільних управлінських органів, адже, на думку А. Гітлера, військова влада не могла впоратись зі складними політичними завданнями [8].

Питання щодо необхідності введення нової системи управління, адміністративно-територіального поділу окупованих територій і напрямки діяльності окупаційної адміністрації були визначені Гітлером 16 липня 1941 р. в ставці Верховного головнокомандувача на нараді керівників Третього рейху, нацистської партії та німецької армії. Серед присутніх були А. Розенберг, В. Кейтель, Г. Герінг, Г. Ламмерс, М. Борман. Фактично на цьому засіданні остаточно вирішувалася доля всіх окупованих східних земель. У вступному слові фюрер заявив: «Тут принципово йдеться про те, щоб вправно розрізати велетенський пиріг з тим, щоб ми: по-перше, ним оволоділи; по-друге, ним керували; по-третє, його експлуатували» [9].

Обговорювалися на цьому засіданні і кадрові питання. Йшлося про призначення рейхскомісарів для окупованих областей. Саме на цій нараді Гітлер прийняв рішення призначити Еріха Коха рейхскомісаром України, а не Росії, як планувалося раніше.

У контексті рішень щойно згаданої наради А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ «Про цивільне управління у знов окупованих східних областях» (нім. „*Erlaß des Führers über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete*“). У § 1 цього документу зазначалося, що як тільки закінчувалися військові дії в окупованих східних областях управління цими територіями переходило від військових установ до установ цивільного управління. Області, які мали бути передані такому управлінню, і час, коли це повинно статися, фюрер визначав особливим наказом [6]. Тобто окуповані території, що перебували у зоні військового управління, з просуванням фронту далі на схід, поступово переходили

в зону цивільного управління і підпорядковувалися цивільній адміністрації. Так впроваджувався поділ окупованих східних областей на зону військового та зону цивільного управління.

У § 2 наказу було сказано, що цивільне управління в новозайнятих східних областях, якщо ці землі не включені в управління прикордонних з Німеччиною областей або в Генерал-губернаторство, у політико-адміністративному відношенні підкоряються Імперському міністерству окупованих східних територій (нім. *Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, RMfdbO*).

Згідно з § 4 міністерство очолив Альфред Розенберг [1, с. 91]. Місцем перебування рейхсміністра став Берлін [10]. Втім, факт призначення А. Розенберга рейхсміністром окупованих східних територій був оприлюднений лише в листопаді 1941 р. [2].

Сфери повноважень міністерства і його відносини з іншими установами Третього рейху, а також концептуальні засади його політики визначалися наказами та розпорядженнями А. Гітлера, А. Розенберга, Г. Герінга, В. Кейтеля та іншими керівниками нацистської Німеччини. Це було також відображене в документах, що мали відношення до встановлення окупаційного режиму. Так, в оперативних директивах для цивільного управління, об'єднаних у так звану «Коричневу папку»¹ у розділі, де мова йшла про організацію управління в зайнятих східних областях, зазначалося, що рейхсміністру Розенбергу підпорядковані захоплені східні території. Він, за наказом фюрера, створював там цивільне управління, керував управлінням краю і був представником суверенітету Німеччини у цих областях [11].

Апарат міністерства складався з центральних служб у Берліні та низки структур на окупованих територіях. Основні структури міністерства розміщувалися в різних районах Берліна (загалом, за різними даними, від 35 до 55 адрес для різних відділів), у тому числі в будівлі колишнього посольства СРСР (В 8, Унтер ден Лінден, 63) та колишньої резиденції литовської дипломатичної місії (В 35, Курфюрстенштрассе, 134). Кількість співробітників центрального апарату міністерства налічувала близько 1 600 осіб і складалася зі співробітників інших служб А. Розенберга – Зовнішньополітичного відомства НСДАП, Центрального дослідницького інституту з питань націонал-соціалістичної ідеології і виховання та інших, а також різних міністерств і служб Третього рейху – рейхсканцелярії, міністерства економіки, міністерства закордонних справ [2] тощо.

Заступником і постійним представником А. Розенберга на окупованій території був призначений Альфред Мейер.

В оперативних директивах для цивільного управління визначалася і структура Східного міністерства [11]. Воно було розділене на такі головні управління (відділи) та підвідділи:

1. Центральне управління (Відділ Z). До його складу входив зв'язковий ставки фюрера (Вернер Кьоппен) та зв'язковий ОКХ (Отто Бройтігам).

2. Головне управління I: Політика. На цей відділ було покладене завдання розробки і постановки політичних принципів і директив з управління окупованими областями. Його очолив Г. Лейббрандт (займав цю посаду до літа 1943 р.). Потім його змінив Готтлоб Бергер. У березні 1944 р. Головне управління I було реорганізоване у Головний політичний штаб.

Це управління поділялося на такі відділи: Відділ 1 – Загальний; Відділ 2 – Остланд; Відділ 3 – Україна; Відділ 4 – Московія; Відділ 5 – Кавказ; Відділ 6 – Культура; Відділ 7 – Розселення; Відділ 8 – Преса (керівник майор Кранц); Відділ 9 – Молодь; Відділ 10 –

¹ Коричнева папка – збірка розпоряджень і наказів рейхсміністерства окупованих східних територій. Складена адміністративним відділом даного міністерства відповідно до побажань економістів, політичного відділу, відділу постачання, технічного відділу та інших відділів. Призначалася для чиновників в Остланді та в Україні, тобто це була перша спроба зведення воедино всіх питань.

Жінки. Спочатку це управління складалося з 8 відділів, потім додалося два останніх [12]. На початку 1943 р. з цієї установи виокремився як самостійний відділ пропаганди [2].

3. Головне управління II: Адміністрація або Загальне управління. Ця установа займалася питаннями організації управління окупованих областей в усіх сферах діяльності. Його очолював Л. Рунге [12].

Складалося управління з таких відділів: Відділ 1 – Внутрішнє управління; Відділ 2 – Охорона здоров'я; Відділ 3 – Ветеринарія; Відділ 4 – Соціальна служба; Відділ 5 – Право; Відділ 6 – Фінанси; Відділ 7 – Наука (керівник Ф. Герман); Відділ 8 – Інформатори. У структурі управління функціонувало 40 робочих груп.

4. Головне управління III: Економіка. Цей підрозділ координував організацію виробництва й використання промислової і сільськогосподарської продукції в окупованих областях. Очолював його Г. Шлоттерер.

Це управління складалося з групи економічного співробітництва (Відділ 1 – Промисловість; Відділ 2 – Лісова справа; Відділ 3 – Робоча сила; Відділ 4 – Ціни; Відділ 5 – Транспорт) та групи продовольства і землеробства (Відділ 1 – Аграрна політика; Відділ 2 – Виробництво; Відділ 3 – Облік і контроль; Відділ 4 – Управління).

До складу рейхсміністерства входило і Технічне управління, яке структурно включало в себе групи, що відали загальними питаннями, водним господарством, будівництвом (промисловим, шляхів) та ін. На чолі його стояв Ф. Шютце [1]. Крім того, існувало управління кадрів (керівник Сепвіц) [12].

При міністерстві існувала низка інших інституцій: Центр із вивчення Сходу, Центральна служба обліку та охорони культурних цінностей окупованих східних територій, так звана команда Штумпа (нім. *Commando Stumpp*), що займалася збиранням відомостей про німецькі поселення на Півдні України і Росії та інші. До компетенції Східного міністерства, крім завдання германізації зайнятих східних територій у руслі націонал-соціалістичної расової концепції, належало політичне планування, організація адміністративного управління, правова сфера, трудова політика, культура, церковне життя, міграційна політика тощо. Серед організацій, що тісно співробітничали з міністерством Розенберга, був також Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга, що займався конфіскацією та вивезенням культурних цінностей.

Серед відомих співробітників Східного міністерства були такі визначні чиновники: Вагнер (керівник відділу охорони здоров'я), Вільгельм (керівник юридичного відділу), Гунглер, барон Хардерс, Штольц, Лебек, Бервінкель, Діш, Герман [12].

Проте А. Розенберг був не єдиним керманічем, чия влада розповсюджувалася на окуповані території. Наказ Гітлера від 17 липня поширював на цих землях і владу Г. Герінга, який з 29 червня 1941 р. займався економічним планом на чотири роки [13, с. 126]. У зв'язку з цим на території, підпорядкованій А. Розенбергу, перебували військово-господарські інстанції, підпорядковані Герінгу. Крім того, керівництво економікою в окупованих областях здійснювалося штабом з управління економікою Ост.

Нарешті, згідно з наказом Гітлера «Про введення поліцейного режиму в тимчасово окупованих областях СРСР» від 17 липня 1941 р. на рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Генріха Гімлера було покладено «поліцейське забезпечення східних територій». Тобто уся поліцейська влада віддавалася в руки рейхсфюрера СС, з яким міністерство А. Розенберга знаходилося у тісному контакті та фактично співуправляло з ним. Гімлер призначав головних фюрерів СС і поліції (нім. *Höhere SS- und Polizeiführer; HSSPf*), які були вищими поліцейськими чиновниками в рейхскомісаріатах. Хоча фюрери СС і поліції формально підпорядковувалися рейхскомісарам, реальну владу над ними мав тільки Гімлер. Цей останній факт означав, що поліцейська адміністрація діяла паралельно, і на однакових правах із цивільною адміністрацією [14, с. 32]. Крім того, слід зауважити, що служби СС і поліції не обмежувалися виконанням своїх безпосередніх функцій, їхній вплив на захоплених територіях у ході війни постійно зростає.

Отже, можна сказати, що на окупованих східних територіях фактично встановлювалося тривладдя – Розенберг відповідав за адміністративну вертикаль, Герінг – за економічну експлуатацію, а Гімлер – за питання безпеки та знищення «небажаних елементів». Кожна з гілок влади була практично автономною і лише номінально підкорялася головній інстанції з проведення окупаційної політики – імперському міністерству окупованих східних територій та його голові А. Розенбергу [24]. Такий стан речей базувався на реальній розстановці сил у нацистській Німеччині, де, не дивлячись на всю тоталітарність гітлерівського режиму, таких сил було як мінімум три. І кожна з них претендувала на своє бачення «східної політики», вважаючи тільки себе її найбільш компетентним творцем та провідником. Відомства усіх трьох нацистських керівників конкурували за рівень впливу, що, на думку Гітлера, мало сприяти ефективності контролю над окупованими землями. У разі виникнення непорозумінь останнє слово залишалося за фюрером.

З-під влади А. Розенберга була також виведена ще низка сфер: мобілізація робочої сили на працю в Німеччині була підпорядкована Ф. Заукелю, осередки пропаганди – Й. Геббельсу [16].

У наказі А. Гітлера «Про цивільне управління у знов окупованих східних областях» від 17 липня 1941 р. також йшла мова про адміністративно-територіальний устрій окупованих територій. Зокрема, у § 5 зазначалося, що підлеглі Розенбергу східні області розділяються на рейхскомісаріати [10]. У зв'язку з цим на окупованій території Радянського Союзу було створено два рейхскомісаріати – «Остланд» (центр – м. Рига; нині столиця Латвії), рейхскомісар – Г. Льозе) та «Україна» (центр – м. Рівне, рейхскомісар – Е. Кох). Передбачалося створення рейхскомісаріатів «Кавказ» (центр – Тбілісі; рейхскомісар Арно Шикеданц); «Московія» (Центральна Росія до Уралу; рейхскомісар – Зігфрід Каше); «Туркестан» (територія Середньої Азії). Апарати рейхскомісаріатів «Кавказ», «Москва» і «Туркестан» були сформовані в 1941 р. [2], проте до роботи приступили лише деякі адміністративні органи на Кавказі та в Центральній Росії.

В оперативних директивах для цивільного управління («Коричнева папка») зазначалося: «Кордони рейхскомісаріатів визначаються з політичних, народних (національних), господарських точок зору. Вони межують з кордонами областей, які є підлеглими військовому командуванню» [11].

Рейхскомісаріати у свою чергу поділялися на генеральні округи (нім. *Generalbezirk*). Останні – на районні (обласні) комісаріати (нім. *Kreisgebiete*). Декілька районів могли утворювати головний округ (нім. *Hauptbezirk*) [10].

Відповідно до німецьких директив кордони генерального округу затверджувалися, за пропозицією рейхскомісара, рейхсміністром зайнятих східних територій. Межі крейсгебітів також визначалися ним. В окремих випадках їх кордони визначав, за пропозицією відповідного генерального комісара, рейхскомісар, якщо рейхсміністр зайнятих східних територій не втримав за собою цього права. Крім того, рейхсміністр затверджував, за пропозицією рейхскомісара, утворення головних округів [17].

Відповідно § 6 наказу А. Гітлера від 17 липня на чолі кожного рейхскомісаріату стояв Рейхскомісар (нім. *Reichskommissar*). На чолі генерального округу був Генеральний комісар (нім. *Generalkommissar*), кожний районний (обласний) комісаріат очолював Гебітскомісар (нім. *Gebietskommissar*). У разі утворення головного округу його очолював Гаупткомісар – головний комісар (нім. *Hauptkommissar*) [10]. Гітлер залишив за собою право призначати рейхскомісарів і генеральних комісарів. Усіх інших чиновників міг призначати Розенберг.

Відповідно § 8 наказу фюрера видання законів для підлеглих йому східних земель було обов'язком рейхсміністра А. Розенберга. Він міг передати повноваження на їх видання рейхскомісару. В оперативних директивах для цивільного управління зазначалося, що останній може, згідно з наказом А. Розенберга, видавати розпорядження для своєї області, які мають силу закону, якщо якісь питання не врегульовані виданими рейхсміністром розпорядженнями [18].

Важливою фігурою на окупованих східних територіях був рейхскомісар. Йому належало все управління в підконтрольних йому областях в цивільній частині [19]. Він контролював все німецьке цивільне управління, а також існуюче й нове місцеве управління, в межах свого комісаріату [20]. Рейхскомісар був носієм влади Німеччини у своєму службовому окрузі й керував за вказівками рейхсміністра зайнятих східних територій. У межах вказівок останнього він діяв під власну відповідальність [17]. Цікаво, що рейхскомісар підкорявся рейхсміністру Розенбергу і отримував вказівки виключно від нього, якщо при цьому не зачіпалися інтереси Гіммлера або Герінга.

Рейхскомісару підпорядковувалися генеральні комісари, гаупткомісари та гебітс-комісари. В оперативних настановах також зазначалося, хто повинен був допомагати рейхскомісару управляти підвладною йому територією. Зокрема вказувалося: «Біля рейхскомісара знаходився, як радник із зовнішньополітичних питань, представник міністерства закордонних справ. Крім того, рейхскомісару безпосередньо і особисто підпорядкований вищий начальник СС і поліції. До рейхскомісара прикомандировані ще чиновник державних залізниць і державної пошти, які одночасно тримають безперервний зв'язок із транспортними та інформаційними установами командувача збройними силами» [21].

Під керівництвом рейхскомісара функціонував центральний адміністративний апарат рейхскомісаріату, який структурно нагадував структуру міністерства окупованих східних територій. Тут існували відділи: а) адміністративний, б) культурно-політичний, в) преси, г) сільського господарства й продовольства, д) з використання робочої сили [12]. Керівники головних відділів, підвідділів та референти за пропозицією рейхскомісара призначалися і відкликалися рейхсміністром зайнятих східних територій.

З керівників головних відділів рейхскомісар, з відома рейхсміністра, призначав одного своїм начальником штабу. Останній мав своїм завданням забезпечити безперебійну співпрацю окремих головних відділів і відповідав за внутрішній хід служби. З цією метою він мав право вимагати від окремих начальників головних відділів, щоб вони постійно інформували його про свою роботу. Вищий начальник СС і поліції безпосередньо підкорявся рейхскомісару. Але начальник штабу і відносно нього користувався своїм загальним правом на інформацію.

Оскільки рейхскомісару потрібно було багато часу для виконання його обов'язків, йому, за його пропозицією, призначався рейхсміністром зайнятих східних областей заступник [22].

Високі повноваження рейхскомісарів підтверджувалися і наступними розпорядженнями Гітлера. Так, повноваження Е. Коха були підтвердженні телеграмою, відправленою 26 лютого 1942 р. із головної ставки фюрера, в якій йшла мова про управління окупованою територією України. У депеші зокрема говорилося, що висока посада рейхскомісара вимагає прийняття самостійних рішень [23]. Також підкреслювалося, що прийняття таких рішень часто буває необхідним, оскільки складні стосунки в східних областях та віддалення їх від столиці рейху не завжди дозволяють добитися схвалення вищою владою рейху певних особливо термінових заходів. Наголошувалося, що рейхскомісари у своїх областях є довіреними особами Третього рейху. На своїй території вони впроваджують у життя політичні і політико-економічні установки рейху.

Наступною ланкою цивільної адміністрації був генеральний комісар. Він управляв на своїй території згідно із загальними вказівками рейхсміністра Розенберга та розпоряджень рейхскомісара. Його установи мали таку ж структуру, як і в рейхскомісара [24]. Генеральний комісар не тільки управляв своїм округом, а й спостерігав за роботою головного і обласних комісарів, а також місцевого управління [25].

З начальників головних відділів він, з відома рейхскомісара та рейхсміністра, призначав начальника штабу, який займав відповідне положення і мав відповідні права, як і начальник штабу рейхскомісара. Щодо питання про заступництво генерального комісара, то діяло таке ж саме правило, що і відносилось до рейхскомісара.

Прикомандирований до генерального комісара начальник СС і поліції підпорядкований безпосередньо йому, але начальник штабу і відносно нього мав право на інформацію [24].

Гебітскомісари, згідно із вказівками генерального комісара і вищих установ, керували, як вища установа, управлінням своєї області (нім. *Kreisgebiet*) і спостерігали за місцевими нижчими установами. Гебітскомісару був безпосередньо підпорядкований начальник підрозділу поліції. Одного зі своїх чиновників обласний комісар призначав, за згодою генерального комісара, своїм начальником штабу [26].

Перед гебітскомісаром стояли такі завдання управління:

а) поліцейські заходи; б) використання економічних сил області для забезпечення армії і для цілей німецької військової економіки; с) охорона важливих військових і продовольчих запасів та всякого роду установ; д) сприяння у справі підтримки і відновлення річкового судноплавства, залізничного і поштового сполучення; е) постачання населення; ф) спостереження за цивільним населенням, сприяння в обороні, залучення населення на службу; к) ліквідація існуючих організацій супротивника.

При цьому в оперативних директивах для цивільного управління («Коричнева папка») підкреслювалося, що доки продовжуються військові операції, найголовнішим завданням управлінських організацій є підтримка усіма засобами фронту. Усі, особливо господарські, сили мають бути використані для цього в першу чергу, якщо це не робиться безпосередньо військово-господарчими установами [27].

Як було сказано вище, рейхсміністр окупованих східних територій міг, об'єднавши декілька областей в один головний округ, призначити за пропозицією рейхскомісара головного комісара (нім. *Hauptkommissar*). Останній як уповноважений генерального комісара повинен був стежити в доручених йому областях за правильним проведенням управління.

Гаупткомісар міг вимагати від гебітс (обласних) комісарів надання звітів із усіх питань, давати вказівки по всіх керівних точках зору і у виняткових випадках давати їм розпорядження. Втім, в оперативних директивах зазначалося, що «з цим правом – давати розпорядження – треба обходитися обережно, оскільки головні комісари не повинні впроваджуватися між обласними і генеральними комісарами, як особлива інстанція. Про кожен випадок надання обласному комісару розпорядження слід повідомляти, з викладом причин, генерального комісара» [28].

Головні комісари, шляхом частих співбесід з гебітскомісарами, мали бути в курсі всіх важливих обставин, а також докладати генеральному комісару про свої спостереження. При цьому ділове листування мало відбуватися лише безпосередньо між обласним комісаром і генеральним комісаром. Про важливі розпорядження, що надходили гебітскомісарам від генерального комісара потім повідомляли гаупткомісара в копії. Відповідно належало поводитися і при зворотному порядку – доповіді обласних комісарів – генеральному комісару.

В оперативних директивах підкреслювалося, що вельми відповідальна посада гаупткомісара, як посада політична, вимагала глибокого відчуття політичної та господарської ситуації, заснованого на точному знанні умов підлеглої області. Як уповноважений генерального комісара – головний комісар у своєму окрузі був покликаний до того, щоб у постійному і тісному спілкуванні з гебітскомісарами полегшити їм зв'язок із генеральним комісаром і, таким чином, сприяти прискоренню ухвалення необхідних рішень, особливо таких, які виходять за межі однієї області.

Також у німецьких директивах висловлювалася впевненість, що при правильному розумінні і доцільному веденні справи діяльність гаупткомісара буде сприяти тому, щоб обласним і генеральним комісарам надавати більшу впевненість у їх рішеннях і полегшити генеральному комісару його роботу зі спостереження за управлінням [29].

Відповідно до оперативних директив для цивільного управління («Коричнева папка») рейхскомісари, генеральні комісари, гаупткомісари і гебітскомісари поряд з військовими установами були єдиними німецькими державними установами на окупованих східних територіях. Окрім них не могли бути засновані жодні інші. Вони опрацьовували всі питання управління краєм, який був підпорядкований їх владі та всі обставини, які стосувалися організації і діяльності управління, включаючи поліцію, спостереження за місцевими установами, організаціями, населенням [18].

Для того, щоб заходи, які А. Розенберг або підвладні йому рейхскомісари проводили у життя, узгоджувалися з вищими імперськими інтересами, рейхсміністр окупованих східних територій повинен був, за наказом фюрера від 17 липня 1941 р., тримати тісний зв'язок з вищими імперськими правлячими колами. При розбіжності думок, які не можна було вирішити під час безпосередньому обговоренні останнє слово залишалося за А. Гітлером [19].

Також наголошувалося, що розробка необхідних доповнень та положень до наказу від 17 липня 1941 р. буде проводитися рейхсміністром А. Розенбергом у тісній співпраці з рейхсміністром і шефом рейхсканцелярії д-р Г. Ламмерсом та начальником головного штабу збройних сил В. Кейтелем.

«Коричнева папка» також регулювала взаємодію цивільної та військової влади на території, що перебували під цивільним управлінням. Зокрема, говорилося: «Командувачі військами користуються військовими правами і територіальними командними повноваженнями в областях, де відбуваються військові дії. У цивільних районах їх обов'язки виконуються рейхскомісарами та їх установами. Військові установи ніяким чином не пов'язані з цивільними. Але командувачі військами, у межах наказу фюрера від 25 червня 1941 р., у випадку необхідності все-таки можуть проводити свої заходи також і в цивільних областях. Всі установи цивільного управління зобов'язані негайно доводити до відома військових установ про всі обставини, що зачіпають їх сферу. Вони мають бути опрацьовані у згоді з останніми. Особливо слід прагнути досягати відсутності тертя під час співпраці. Під час перебирання управління на себе, комісари повинні вимагати від начальника тилу і командувача військами, вірніше, від підлеглих йому установ, щоб вони детально і докладно інформували їх про всі спостереження, набутий досвід та вжиті заходи з управління. Встановлені ними закони і проведені заходи з управління залишаються в силі» [30].

У випадках виникнення розбіжності в думках з основних питань між цивільними та військовими установами і якщо такі не можуть бути улагоджені переговорами безпосередньо на місці, належало негайно повідомити вищу цивільну організацію, щоб вона разом з вищою військовою організацією могла привести до полюбовного вирішення питання [30].

Втім, на теренах Третього рейху Східне міністерство оцінювалося як досить слабка, невлизова та бездієва політична структура всупереч великому штатові його співробітників та розгалуженій структурі. На думку художника і журналіста Анатолія Стенрос-Макріді, редактора антибільшовицької газети «За Родину», яка з вересня 1942 р. видавалася на Псковщині (Росія), а з кінця 1943 р. у Ризі, що була одночасно центром рейхскомісаріату «Остланд» та генерального округу Латвія (нім. *Lettland*) [31], ні Розенберг, ні очолюване їм східне міністерство не мали авторитету серед керівництва НСДАП, тому що Гітлер ставився до Розенберга з презирством за його «теоретичність», безпорадність і бездарність як адміністратора: «Всі нацисти знали, що при Гітлері Розенберг не смів навіть рота розкрити і ніколи не розкривав. На постанови і розпорядження Остміністерства рішуче ніхто не зважав, а Розенберг навіть скаржитися на це нікому не смів» [32].

Мали місце і конфлікти. Так, дуже впливав на діяльність міністерства окупованих східних територій в Україні особистий конфлікт А. Розенберга і Е. Коха. Останній, користуючись підтримкою представників вищих ешелонів нацистської влади, лише формально

підпорядковувався А. Розенбергу і нейтралізував більшість розпоряджень рейхсміністра, з яким він не погоджувався. Між ними проявилися досить складні стосунки, як з причин особистого характеру (Кох заявляв, що «Розенберг – емігрант і не може представляти політику рейху як справжній німець»), так і з причин розбіжностей у поглядах на методи здійснення окупаційної політики (Кох був прибічником гранично жорстких методів), хоча принципових протиріч з ключових питань колонізаторської стратегії у них не було [1]. Кох уособлював найбільш брутальну верству нацистської верхівки. Він вважав, що на Сході всі питання найкраще вирішувати з позиції сили. Його головна теза: «Немає ніякої України... Землі України мають бути розподілені між солдатами-переможцями». Своім підлеглим Кох постійно втокмачував, що доля українців – бути рабами німців, «білими неграми» [33].

Зі звільненням радянськими військами всієї території СРСР рейхскомісаріати були ліквідовані, їхній апарат – евакуйований, а значна частина співробітників – мобілізована на фронт. Фактично існування Східного міністерства припинилося ще восени 1944 р., але формально воно продовжувало існувати до самого краху гітлерівської Німеччини у травні 1945 р. З приводу існування цього міністерства навесні 1945 р. імперський уповноважений з ведення тотальної війни Й. Геббельс, який відповідав за мобілізацію чиновників на фронт, записав у своєму щоденнику: «Рейхсміністер Розенберг все ще відмовляється розпустити своє міністерство. Він називає його тепер не міністерством окупованих східних областей, це звучало б дуже смішно, а тільки східним міністерством. Він хоче сконцентрувати в цьому міністерстві усю нашу східну політику» (запис від 17 березня 1945 р.); «Майже як кепкування виглядає в цій критичній для рейху ситуації той факт, що Розенберг продовжує відмовлятися ліквідувати східне міністерство. Можна було б ґрунтовно вдарити по ньому, бо яка користь від всяких домовленостей, якщо тупість так званої авторитетної особи заважає йому послухати розумні аргументи» (запис від 19 березня 1945 р.) [34, с. 202, 220]. При цьому значна частина апарату міністерства вже була мобілізована під час проведення заходів по веденню тотальної війни. Остаточна посада рейхсміністра окупованих східних територій була ліквідована 6 травня 1945 р. за розпорядженням рейхспрезидента К. Дьоніца, а невдовзі вже не існуюче Східне міністерство було офіційно розпущене разом з низкою інших міністерств Третього рейху.

Таким чином, міністерство окупованих східних областей було створене на початку Великої Вітчизняної війни і проіснувало до самого краху Третього рейху. Воно було покликане визначати та впроваджувати «східну політику» нацистської Німеччини. Був створений великий, громіздкий апарат, як у центральному офісі в Берліні, так і на окупованій території. На більшій частині українських земель існував рейхскомісаріат «Україна», який безпосередньо підпорядковувався міністерству А. Розенберга. Проте чіткої взаємодії між місцевими та центральними органами міністерства не існувало. Зокрема в Україні конфлікт між Розенбергом і Кохом блокував багато ініціатив рейхсміністра.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / П.В. Рекотов // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.
2. Кашеварова Н.Г. Міністерство окупованих східних територій [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 6 : Ла-Мі / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/Ministerstvo_okupovanykh_terytoriy
3. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / [ред. кол. : В.А. Смолій (голова колегії), О.Є. Лисенко (відп. ред.) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України]. – Кн. 1 – 2. – К. : НВП Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – С. 321-367.
4. Залесский К.А. НСДАП. Власть в Третьем рейхе / Залесский К.А. – М. : ЭКСМО: Яуза, 2005.
5. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сборник материалов в 3 т. / [под ред. Р.А. Руденко]. – М. : Юридическая литература, 1965 – 1966. – Т. 2. – С. 166.

6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 89.
7. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 95.
8. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – С. 13.
9. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів у 4 т. / [упор. В. Косик]. – Т. 1. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 177.
10. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 90.
11. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 7.
12. Неизвестная Россия. XX век: архивы, письма, мемуары : в четырех томах / [гл. ред. В.А. Козлов ; ред. совет: И.Д. Ковальченко (пред.) и др.]. – М. : Мосгорархив, 1993. – Т. 4. – С. 242-244.
13. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993.
14. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941 – 1944) / Романько О.В. – Симферополь : Антикава, 2009.
15. Романько О.В. История Крыма. 1941 – 1944: Вторая мировая или Вторая гражданская [Электронный ресурс] / О.В. Романко. – Режим доступа : <http://www.ironcross-cma.com/content/view/1307/95/>
16. Райхскомісаріат Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Райхскомісаріат_Україна.
17. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 8.
18. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 13.
19. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 91.
20. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 13.
21. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 8 – 9.
22. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 9.
23. ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 114, арк. 2.
24. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 10.
25. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 13.
26. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 10 – 11.
27. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 19.
28. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 11.
29. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 12.
30. ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 14 – 15.
31. Оленхович Д. «Они сражались за Родину...». Газета «За Родину» в системе оккупационной политики Третьего Рейха / Дмитрий Оленхович [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shh.neolain.lv/seminar23/alm10.olenxovis.htm>
32. Наша страна. – № 2933. – 2012. – 4 февр.
33. Коваль В. Гітлерівська концепція завоювання життєвого простору та Україна / В. Коваль // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К. : Політична думка, 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/ukrxx/r13.htm>
34. Геббельс Й. Дневники 1945 года. Последние записи / Й Геббельс ; [пер. с нем. ; вступ. слово и общ. ред. А.А. Галкина]. – Смоленск : Русич, 1998.

И.С. Тарнавский

Рейхсминистерство оккупированных восточных территорий и подчиненные ему местные органы: история создания, структура и деятельность (1941 – 1945 гг.)

Статья посвящена истории создания имперского министерства оккупированных восточных территорий и подчиненных ему местных органов. Анализируется их структура, функции и задачи, которые перед ними ставились. Описывается деятельность этих учреждений и проблемы взаимодействия местных и центральных органов восточного министерства.

Ключевые слова: Вторая мировая война, рейхсминистерство, рейхскомиссариат, Третий Рейх.

I.S. Tarnavskiy

The Reich Ministry for the occupied eastern territories and inferiors to him local organs: history of creation, structure and activity (1941 – 1945)

The article is devoted history of creation of imperial ministry of the occupied east territories and inferiors to him local organs. Their structure, functions and tasks which before them was put, is analysed. Activity of these establishments and problem of cooperation of local and central organs of east ministry is described.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2013.